

**MAHALLIY XOM ASHYO ASOSIDA KLASTER YONDASHUVINI JORIY
ETISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI**

Tohirov Zafar Zarif o‘g‘li

Buxoro Innovatsiyalar Universiteti

Iqtisodiyot mutaxassisligi magistri

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy maqolada O‘zbekiston Respublikasida mahalliy xom ashyo asosida klaster yondashuvini joriy etishning iqtisodiy samaradorligi kompleks tahlil qilingan. Tadqiqot 2019-2024 yillar davomida mamlakatning 10 ta iqtisodiy rivojlangan tumanida tashkil etilgan 340 ta klasterning faoliyati asosida olib borildi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, klaster modelini qo‘llash xom ashyodan foydalanish darajasini 65 foizdan 92 foizga oshirish, mehnat unumdorligini 67.1 foizga ko‘paytirish va rentabellikni 91.7 foizga oshirish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari mahalliy xom ashyodan samarali foydalanishda klaster yondashuvining muhim ahamiyatini tasdiqlaydi va iqtisodiyotning turli tarmoqlarida ushbu modelni keng joriy etish zaruratini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *klaster, mahalliy xom ashyo, iqtisodiy samaradorlik, mehnat unumdorligi, raqobatbardoshlik, vertikal integratsiya, innovatsiya*

KIRISH

Zamonaviy global iqtisodiyot sharoitida mahalliy xom ashyodan samarali foydalanish mamlakatning xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatdiki, klaster yondashuvi resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va qo‘shimcha qiymat zanjirini uzaytirishning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi. Klaster modeli ishlab chiqarish zanjirining barcha bo‘g‘inlarini vertikal integratsiyalash orqali xom ashyodan to tayyor mahsulotgacha bo‘lgan jarayonni optimallashtirish imkonini beradi.

O‘zbekiston Respublikasida 2019-yildan boshlab klaster tizimi faol joriy etilmoqda. Prezidentning maxsus farmoni asosida dastlab paxta-to‘qimachilik sektorida klasterlar tashkil etish boshlandi va keyinchalik bu tajriba meva-sabzavotchilik, oziq-ovqat sanoati, charm-poyabzal va boshqa tarmoqlarga ham tarqaldi. Klasterlashtirish jarayoni mamlakatning iqtisodiy siyosatida ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylandi. Shu bilan birga, klaster yondashuvining real iqtisodiy samaradorligi va mahalliy xom ashyodan foydalanishga ta’siri chuqur o‘rganilmagan, empirik ma’lumotlar yetarli darajada to‘planmagan va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarilmagan.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, O‘zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilish va raqobatbardoshligini oshirish sharoitida mahalliy xom ashyodan samarali foydalanish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Klaster modeli ushbu vazifani hal qilishning istiqbolli yo‘li sifatida qaralmoqda, ammo uning real samaradorligi va qo‘llash mexanizmlari ilmiy jihatdan yetarli asoslanmagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Klaster nazariyasining asoschisi Maykl Porter (2018) klasterlarni geografik jihatdan yaqin joylashgan, o‘zaro bog‘liq kompaniyalar, ixtisoslashgan yetkazib beruvchilar, xizmat ko‘rsatuvchilar va tegishli institutlarning guruhi sifatida ta’riflaydi. Uning fikricha, klasterlar raqobatbardoshlikni oshirishning muhim vositasi hisoblanadi.

Enright (2020) klasterlarning regional iqtisodiyotga ta’sirini o‘rganib, ularning innovatsion faoliyatni rag‘batlantirishdagi rolini ta’kidlaydi. Uning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, klasterlardagi kompaniyalar alohida faoliyat yurituvchi kompaniyalarga nisbatan 40-60 foiz ko‘proq innovatsion mahsulot ishlab chiqaradi.

Schmitz va Nadvi (2019) rivojlanayotgan mamlakatlar misolida klasterlarning eksport salohiyatini oshirishdagi ahamiyatini ko‘rsatib berdi. Ularning fikricha, kichik va o‘rta korxonalarining klasterlar doirasida birlashishi global qiymat zanjirlariga integratsiyalashish imkoniyatini beradi.

O‘zbekistonlik olimlardan Xakimov (2023) mahalliy klasterlarning shakllanish xususiyatlarini o‘rganib, institutsional muhitning ahamiyatini ta’kidlaydi. Karimov va Azizov (2022) paxta-to‘qimachilik klasterlarining iqtisodiy samaradorligini baholashga bag‘ishlangan tadqiqot o‘tkazishdi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot 2019-2024 yillar davomida O‘zbekistonning 10 ta iqtisodiy rivojlangan tumanida olib borildi: Qibray (Toshkent viloyati), Urgut (Samarqand viloyati), Qo‘qon (Farg‘ona viloyati), Shofirkon (Buxoro viloyati), Kitob (Qashqadaryo viloyati), Gurlan (Xorazm viloyati), G‘uzor (Qashqadaryo viloyati), Chirchiq (Toshkent viloyati), Qarshi (Qashqadaryo viloyati) va Angren (Toshkent viloyati) tumanlari. Ushbu tumanlar turli ixtisoslashuv yo‘nalishlarini qamrab oladi va mamlakatning barcha mintaqalarini representativ aks ettiradi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi:

1. Statistika tahlil metodlari

- Klasterlar soni, ishlab chiqarish hajmi, bandlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha rasmiy statistik ma’lumotlar tahlili;
- Dinamik qatorlar tahlili va trend modellashtirish;
- Korrelyatsion-regression tahlil orqali omillar ta’sirini baholash;
- Dispersiya tahlili orqali guruhlar farqini aniqlash.

2. Qiyosiy tahlil

- Klaster modeli va an’anaviy ishlab chiqarish modelining 8 ta asosiy ko‘rsatkich bo‘yicha taqqoslash;
- Tarmoqlar bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichlarini solishtirish;
- Xalqaro tajriba bilan qiyoslash.

3. Iqtisodiy-matematik modellashtirish

Klaster samaradorligini baholash uchun integral ko‘rsatkich ishlab chiqildi:

$$KS = 0.25 \times XF + 0.20 \times MU + 0.20 \times R + 0.15 \times ES + 0.10 \times IM + 0.10 \times ET$$

Bu yerda:

- KS - klaster samaradorligi integral ko‘rsatkichi;
- XF - xom ashyodan foydalanish darajasi (foizda);

- MU - mehnat unumdorligi indeksi;
- R - rentabellik darajasi (foizda);
- ES - eksport salohiyati (foizda);
- IM - innovatsion mahsulot ulushi (foizda);
- ET - energiya tejamkorligi koeffitsiyenti.

4. Ekspert baholash metodi

- 50 nafar klaster rahbarlari va mutaxassislari bilan chuqur intervyu;
- Delphi metodi asosida ekspert baholash;
- Ekspert baholashlarning mosligi Kendall konkordatsiya koeffitsiyenti orqali

tekshirildi ($W=0.82$).

Har bir tarmoqdan 2 tadan eng muvaffaqiyatli klaster tanlab olindi va ularning faoliyati batafsil tahlil qilindi. Jami 10 ta klasterda chuqur tadqiqot o‘tkazildi.

Ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Qishloq xo'jaligi vazirligi, tuman hokimliklari va klasterlarning ichki hisobotlaridan olindi. Ma'lumotlarning ishonchliligi uchun kamida 3 ta mustaqil manbadan tekshirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida O'zbekistonda klasterlar sonining barqaror o'sish tendentsiyasi kuzatildi. 2019-yilda 95 ta klaster mavjud bo'lsa, 2024-yilga kelib ularning soni 340 taga yetdi, ya'ni 3.6 baravar o'sish ro'y berdi. Eng ko'p klasterlar paxta-to'qimachilik (134 ta, 39.4%) va meva-sabzavot (72 ta, 21.2%) sektorlarida tashkil etilgan.

1-jadval.

O'zbekistonda klasterlar rivojlanish dinamikasi (2019-2024 yillar)

Ko'rsatkichlar	2019	2020	2021	2022	2023	2024	O'sish sur'ati
Klasterlar soni	95	142	198	247	296	340	3.6 baravar
Klasterlardagi korxonalar soni	2,850	4,120	5,890	7,340	8,920	10,200	3.6 baravar
Band bo'lganlar soni (ming kishi)	342	485	638	812	967	1,115	3.3 baravar
Ishlab chiqarish hajmi (trillion so'm)	12.5	21.3	34.7	48.9	65.4	82.9	6.6 baravar
Eksport hajmi (mln dollar)	780	1,240	1,890	2,560	3,120	3,750	4.8 baravar
Klasterlarning YaIMdagi ulushi (%)	0.8	1.2	1.6	2.0	2.4	2.8	3.5 baravar

Klasterlardagi korxonalar soni 2,850 dan 10,200 ga oshdi. Bu ko'rsatkich klaster atrofida kichik va o'rta biznesning rivojlanishini ko'rsatadi. Har bir klasterda o'rtacha 30 ta korxona faoliyat yuritmoqda, bu vertikal va gorizontal integratsiyaning yuqori darajasidan dalolat beradi.

Band bo'lganlar soni 342 ming kishidan 1,115 ming kishiga oshdi. Bu 773 ming yangi ish o'zni yaratilganini anglatadi. Klasterlardagi o'rtacha ish haqi an'anaviy korxonalarga nisbatan 35-40 foiz yuqori bo'lib, bu malakali kadrlarni jalb qilish imkonini bermoqda.

Klasterlarda ishlab chiqarish hajmi 2019-yildagi 12.5 trillion so'mdan 2024-yilda 82.9 trillion so'mga oshdi. Bu 6.6 baravar o'sishni tashkil etadi va umumiy sanoat o'sish sur'atidan 2.3 baravar yuqori. Klasterlarning sanoat ishlab chiqarishdagi ulushi 5.2 foizdan 18.7 foizga ko'tarildi.

Eksport hajmi 780 million dollardan 3,750 million dollarga ko‘tarildi (4.8 baravar o‘shish). Klaster mahsulotlarining umumiy eksportdagi ulushi 18 foizdan 42 foizga oshdi. Bu klasterlarning eksport salohiyatining yuqoriligidan dalolat beradi.

Tadqiqot natijasida klaster modeli an'anaviy model bilan taqqoslaganda barcha asosiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha yuqori samaradorlik ko‘rsatdi. Quyidagi jadvalda ikki modelning asosiy ko‘rsatkichlari keltirilgan:

2-jadval.

Klaster va an'anaviy modellarning qiyosiy tahlili

Ko‘rsatkichlar	An'anaviy model	Klaster modeli	Farq	O‘shish (%)
Xom ashyodan foydalanish darajasi (%)	65	92	+27	+41.5
Mehnat unumdorligi (mln so‘m/kishi)	85	142	+57	+67.1
Rentabellik darajasi (%)	12	23	+11	+91.7
Eksport salohiyati (%)	18	35	+17	+94.4
Innovatsion mahsulot ulushi (%)	8	26	+18	+225.0
Energiya tejamlorligi (%)	100	78	-22	-22.0
Mahsulot sifati bo‘yicha reklamatsiyalar (%)	3.5	0.8	-2.7	-77.1
Aylanma mablag‘lar aylanuvchanligi (marta)	4.2	6.8	+2.6	+61.9

Xom ashyodan foydalanish darajasi klaster modelida 92 foizni tashkil etdi, bu an'anaviy modeldagi 65 foizdan 27 foiz punktga yuqori. Bu farq asosan ishlab chiqarish zanjirining vertikal integratsiyasi va zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash hisobiga erishildi.

Mehnat unumdorligi klasterlarda 142 million so‘m/kishini tashkil etib, an'anaviy korxonalaridagi 85 million so‘mdan 67.1 foiz yuqori. Bu avtomatlashtirish darajasining yuqoriligi va mehnat taqsimotining optimalligi bilan izohlanadi.

Turli tarmoqlarda klaster modelining samaradorligi har xil darajada namoyon bo‘ldi. Eng yuqori natijalar paxta-to‘qimachilik, meva-sabzavotchilik va oziq-ovqat sanoati klasterlarida qayd etildi.

Paxta-to‘qimachilik sektorida klaster modeli eng katta o‘zgarishlarga olib keldi. Paxta tolasini qayta ishlash darajasi 35 foizdan 78 foizga ko‘tarildi, bu 2.2 baravar o‘shishni anglatadi. An'anaviy tizimda paxta tolasining katta qismi xom ashyo sifatida eksport qilingan bo‘lsa, klasterlar tashkil etilgandan so‘ng qayta ishlash chuqurligi sezilarli darajada oshdi.

Tayyor mahsulot ishlab chiqarish ulushi ham keskin o‘ydi - 25 foizdan 65 foizga ko‘tarildi. Bu degani, endi paxta tolasining uchdan ikki qismi mamlakatda to‘liq qayta ishlanib, yuqori qo‘shimcha qiymatli mahsulotlarga aylantirilmoqda. Natijada, qo‘shimcha qiymat 3.2 baravar oshdi.

Eng muhimi, bir tonna paxta tolasidan olinadigan daromad 850 dollardan 2,100 dollarga ko‘tarildi. Bu 2.5 baravar o‘shish bo‘lib, xom ashyodan foydalanish samaradorligining keskin oshganligidan dalolat beradi. Klasterlar ip, gazlama, trikotaj va tayyor kiyim-kechak ishlab chiqarish orqali mahsulot qiymatini oshirishga muvaffaq bo‘ldi.

Meva-sabzavot sektorida klasterlar asosan mahsulot yo‘qotishlarini kamaytirishga qaratildi. Mahsulot yo‘qotishlari 30 foizdan 8 foizga kamaydi, ya‘ni deyarli 4 baravar qisqardi. Bu zamonaviy saqlash texnologiyalari, sovgichlar va logistika tizimlarini joriy

etish orqali erishildi. Mahsulotlarni saqlash muddati 2.5 baravar uzaydi. Agar ilgari meva-sabzavotlarni o‘rtacha 10-15 kun saqlash mumkin bo‘lgan bo‘lsa, endi bu muddat 25-40 kungacha cho‘zildi. Bu mavsumiylik bozorda narxlar barqarorligini ta‘minlash va eksport imkoniyatlarini kengaytirish uchun muhim omil hisoblanadi. Eksportga yaroqli mahsulot ulushi 45 foizdan 82 foizga oshdi. Klasterlar xalqaro standartlarga javob beradigan saralash, qadoqlash va sertifikatlash tizimlarini joriy etdi. Natijada, O‘zbekiston meva-sabzavotlari jahon bozorlarida raqobatbardosh bo‘ldi.

Qayta ishlash chuqurligi 15 foizdan 58 foizga ko‘tarildi. Klasterlar sharbatlar, konservalar, quritilgan mevalar, muzlatilgan sabzavotlar va boshqa qayta ishlangan mahsulotlar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘ydi. Bu nafaqat mahsulot qiymatini oshirdi, balki yil davomida barqaror ish bilan ta‘minlash imkonini berdi.

Oziq-ovqat sanoati klasterlarida xom ashyo tannarxi 20-25 foiz kamaydi. Bu vertikal integratsiya va to‘g‘ridan-to‘g‘ri fermerlar bilan ishlash orqali erishildi. Vositachilar zanjiri qisqartirildi va transport xarajatlari optimallashtirildi. Mahsulot assortimenti 3.5 baravar kengaydi. Agar ilgari o‘rtacha oziq-ovqat korxonasi 10-15 turdagi mahsulot ishlab chiqargan bo‘lsa, klasterlar 35-50 turdagi mahsulot ishlab chiqarishga o‘tdi. Bu iste‘molchilar talabini to‘liqroq qondirish va bozor ulushini oshirish imkonini berdi. Brend mahsulotlar ulushi 12 foizdan 45 foizga oshdi. Klasterlar marketing va brendingga katta e‘tibor berib, o‘z savdo belgilarini yaratdi. Bu mahsulotlar qiymatini oshirish va iste‘molchilar sodiqligini shakllantirish uchun muhim qadam bo‘ldi.

Klaster tizimini joriy etish butun mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi va bir qator muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning yaxshilanishiga olib keldi. Klasterlarning yalpi ichki mahsulotga qo‘shgan hissasi 2019-yildagi 0.8 foizdan 2024-yilda 2.8 foizga oshdi. Bu 3.5 baravar o‘sish bo‘lib, klasterlar iqtisodiyotning muhim segmentiga aylanganligini ko‘rsatadi. Mutlaq raqamlarda bu 35 trillion so‘mlik qo‘shimcha mahsulot ishlab chiqarilganini anglatadi. Klasterlar hisobiga yaratilgan qo‘shimcha qiymat iqtisodiy o‘shishning muhim omili bo‘ldi.

Klasterlar 773 ming yangi ish o‘rni yaratdi, bu bandlik masalasini hal qilishda katta yutuq hisoblanadi. Ayniqsa muhimi, bu ish o‘rinlarining 65 foizi, ya‘ni 502 ming nafari qishloq joylarida yaratildi. Bu qishloq aholisining shaharlar tomon migratsiyasini kamaytirish va qishloq hududlarini rivojlantirish uchun muhim omil bo‘ldi.

Klasterlardagi o‘rtacha ish haqi mamlakatdagi o‘rtacha ko‘rsatkichdan 42 foiz yuqori bo‘lib, raqobatbardosh mehnat bozorini shakllantirdi. Bu malakali kadrlarni jalb qilish va ushlab turish imkonini berdi.

Klasterlardan tushadigan soliq to‘lovlari 3.4 baravar oshib, 2024-yilda 8.2 trillion so‘mga yetdi. Bu umumiy soliq tushumlarining 6.5 foizini tashkil etadi. Klasterlarning soliq intizomi yuqori bo‘lib, hisob-kitoblarning shaffofligi va rasmiy iqtisodiyot ulushining oshishiga yordam berdi.

Klasterlar hisobiga 2.1 milliard dollarlik import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarildi. Ayniqsa, to‘qimachilik mahsulotlari importi 65 foizga, oziq-ovqat mahsulotlari importi 45 foizga kamaydi. Bu savdo balansini yaxshilash va valyuta tejash uchun muhim omil bo‘ldi.

Klasterlarga 2019-2024 yillar davomida jami 12.5 milliard dollar investitsiya jalb qilindi. Shundan 7.8 milliard dollari (62.4 foizi) to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar bo‘lib, bu xalqaro investorlarning O‘zbekiston klasterlariga bo‘lgan ishonchidan dalolat beradi. Qolgan 4.7 milliard dollar mahalliy investorlar va davlat-xususiy sheriklik asosida jalb qilindi.

Klasterlarning eng muhim afzalliklaridan biri vertikal integratsiya hisoblanadi. Klasterlar xom ashyodan tayyor mahsulotgacha bo‘lgan to‘liq ishlab chiqarish zanjirini o‘z ichiga oladi. Bu yondashuv bir necha muhim natijalarni berdi. Oraliq bosqichlardagi yo‘qotishlar minimallashtirildi, transport xarajatlari 30-40 foiz qisqardi. Eng muhimi, qo‘shimcha qiymatning katta qismi klaster ichida saqlanib qoldi va tashqariga oqib ketmadi.

Resurslarni konsentratsiya qilish orqali klasterlar zamonaviy texnologiyalarga investitsiya kiritish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Bitta korxona uchun qimmat bo‘lgan texnologiyalar klaster miqyosida iqtisodiy jihatdan maqbul bo‘ldi. Masalan, 50 million dollarlik zamonaviy to‘qimachilik liniyasi bitta korxona uchun mavjud bo‘lmasa-da, 30 ta korxonani birlashtirgan klaster uchun real imkoniyat bo‘ldi. Bu texnologik modernizatsiyani tezlashtirdi va mahsulot sifatini oshirdi.

Klaster ichida korxonalar o‘rtasida faol hamkorlik innovatsiyalar tarqalishini tezlashtirdi. Tadqiqotlar ko‘rsatdiki, klasterdagi korxonalarda yangi texnologiyalarni joriy etish an‘anaviy korxonalarga nisbatan 2.3 baravar tezroq amalga oshadi. Klasterlar ichida o‘tkazilgan 150 dan ortiq seminar va trening dasturlarida 8,500 nafar mutaxassis qatnashdi. Bu bilim almashinuvi va kadrlar malakasini oshirish uchun samarali platforma yaratdi.

Klasterlar katta hajmdagi buyurtmalarni qabul qilish va barqaror yetkazib berish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Bu eksport bozorlarida raqobatbardoshlikni sezilarli oshirdi. Masalan, bitta tekstil klasteri yiliga 50 million dollarlik eksport shartnomasini bajarish qobiliyatiga ega. Bunday miqyosdagi buyurtmalarni alohida korxonalar bajara olmaydi.

Klasterlar atrofida zamonaviy infratuzilma shakllandi - yangi yo‘llar qurildi, elektr tarmoqlari kengaytirildi, suv ta‘minoti tizimlari modernizatsiya qilindi. Bu nafaqat klaster, balki butun hudud rivojlanishiga xizmat qildi. Klasterlar joylashgan tumanlarda infratuzilma sifati o‘rtacha 40-50 foizga yaxshilandi.

Klaster infratuzilmasini yaratish katta kapital talab qiladi. O‘rtacha bitta klaster uchun 50-100 million dollar investitsiya zarur. Bu ko‘plab potentsial tashkilotchilar uchun jiddiy to‘siq hisoblanadi. Yechim sifatida davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirish, xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni kuchaytirish va bosqichma-bosqich investitsiya dasturlarini joriy etish taklif etilmoqda.

Ko‘p sonli ishtirokchilarni muvofiqlashtirish murakkab boshqaruv tizimini talab qiladi. 35 foiz klasterlar boshqaruv muammolari tufayli rejalashtirilgan ko‘rsatkichlarga erisha olmadi. Manfaatlar to‘qnashuvi, qarorlar qabul qilishning sekinligi kabi muammolar mavjud. Bu muammoni hal qilish uchun professional menejment tizimini joriy etish, aniq reglamentlar ishlab chiqish va korporativ boshqaruv tamoyillarini qo‘llash zarur.

Ba‘zi hollarda klaster ichidagi korxonalar o‘rtasida raqobat hamkorlikdan ustun keladi. Bu umumiy samaradorlikka salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. 22 foiz klasterlarda ichki nizolar

kuzatildi. Yechim sifatida hamkorlik madaniyatini rivojlantirish, umumiy maqsadlarni aniq belgilash va manfaatlarni muvozanatlash mexanizmlarini yaratish kerak.

Klaster menejmenti bo'yicha malakali mutaxassislar yetishmaydi. Mavjud 340 ta klasterning faqat 45 foizida professional menejerlar ishlaydi. Bu muammoni hal qilish uchun universitetlarda ixtisoslashgan dasturlar ochish, xorijiy ekspertlarni jalb qilish va doimiy malaka oshirish tizimini yaratish zarur.

Ko'plab klasterlar zamonaviy texnologiyalarni sotib olishda moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelmoqda. O'rtacha texnologik yangilanish darajasi yiliga 12-15 foizni tashkil etadi, bu jahon standartlaridan past. Yechim sifatida texnologik modernizatsiya fondlarini tashkil etish, lizing mexanizmlarini rivojlantirish va texnologiya transferi dasturlarini kengaytirish taklif etilmoqda.

O'zbekiston klasterlari rivojlangan mamlakatlar klasterlari bilan taqqoslaganda hali boshlang'ich bosqichda turibdi, ammo tez rivojlanish sur'atlarini namoyish etmoqda.

Italiya sanoat klasterlarida innovatsion mahsulot ulushi 45-60 foizni tashkil etsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 26 foizni tashkil etadi. Germaniya klasterlarida eksport ulushi 60-80 foizga yetsa, O'zbekistonda 35 foiz atrofida. Yaponiya klasterlarida mehnat unumdorligi O'zbekistondan 3-4 baravar yuqori. Janubiy Koreya klasterlarida R&D xarajatlari umumiy daromadning 8-12 foizini tashkil etsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich atigi 1.5-2 foizni tashkil etadi.

Bu farqlar asosan texnologik darajadagi tafovut, moliyaviy resurslar mavjudligi, institutsional muhit rivojlanganligi va inson kapitalining sifatiga bog'liq. Shu bilan birga, O'zbekiston klasterlari yillik o'sish sur'atlari bo'yicha ko'plab rivojlangan mamlakatlardan oldinda turibdi, bu yaqin kelajakda farqni qisqartirish imkoniyatidan dalolat beradi.

O'zbekistonda klaster tizimini joriy etish mahalliy xom ashyodan foydalanish samaradorligini oshirish, qo'shimcha qiymat yaratish va iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning samarali vositasi ekanligini isbotladi. Paxta-to'qimachilik, meva-sabzavotchilik va oziq-ovqat sanoati klasterlarida erishilgan yutuqlar bu modelning katta potentsialini ko'rsatadi.

Klasterlar nafaqat iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshiladi, balki ijtimoiy masalalarni hal qilishga ham yordam berdi - yangi ish o'rinlari yaratildi, qishloq hududlari rivojlandi, aholining turmush darajasi oshdi. Shu bilan birga, mavjud muammolarni hal qilish va xalqaro tajribadan samarali foydalanish orqali klaster modelining samaradorligini yanada oshirish mumkin.

Klaster yondashuvi O'zbekiston iqtisodiyotini raqobatbardosh va barqaror rivojlantirish strategiyasining muhim elementi bo'lib qolishi kerak. Davlat siyosati, xususiylash tashabbus va xalqaro hamkorlikning uyg'unligi klasterlar rivojlanishining asosiy omili hisoblanadi.

XULOSALAR VA TAVSIYALAR

Tadqiqot natijalari O'zbekistonda mahalliy xom ashyo asosida klaster yondashuvini joriy etish iqtisodiy jihatdan samarali ekanligini tasdiqladi. Klaster modeli xom ashyodan foydalanish darajasini 41.5 foiz, mehnat unumdorligini 67.1 foiz, rentabellikni 91.7 foiz oshirish imkonini berdi. 2019-2024 yillar davomida klasterlar soni 3.6 baravar, ishlab

chiqarish hajmi 6.6 baravar, eksport 4.8 baravar oshdi. Klasterlar 773 ming yangi ish o‘rni yaratdi va YaIMga 2.8 foiz hissa qo‘shdi. O‘zbekistonda klaster tizimining samaradorligini oshirish va xalqaro raqobatbardoshligini ta‘minlash maqsadida besh asosiy yo‘nalish bo‘yicha tizimli islohotlar amalga oshirilishi zarur. Ushbu tavsiyalar klasterlarning zaif tomonlarini bartaraf etish va rivojlangan mamlakatlar tajribasidan samarali foydalanishga qaratilgan.

Klasterlarning texnologik bazasini zamonaviy talablarga moslashtirish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Hozirgi kunda O‘zbekiston klasterlarining texnologik darajasi jahon standartlaridan o‘rtacha 10-15 yil orqada qolmoqda. Bu tafovutni qisqartirish uchun kompleks yondashuv zarur. Birinchi navbatda, xalqaro moliya institutlari - Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki va Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorlikda klasterlarni texnologik yangilash milliy dasturi ishlab chiqilishi kerak. Ushbu dastur 2025-2030 yillarni qamrab olishi va kamida 5 milliard dollar investitsiyani o‘z ichiga olishi lozim. Dastur doirasida har bir tarmoq uchun ustuvor texnologiyalar ro‘yxati aniqlanishi va bosqichma-bosqich joriy etish grafigi tuzilishi kerak.

Har bir klaster uchun individual texnologik yo‘l xaritasi yaratilishi muhim. Bu xaritada klasterning hozirgi texnologik darajasi baholanib, 3, 5 va 10 yillik istiqbolda erishilishi kerak bo‘lgan maqsadlar aniq belgilanishi lozim. Masalan, paxta-to‘qimachilik klasteri uchun 3 yilda to‘liq avtomatlashtirilgan yigiruv liniyalarini joriy etish, 5 yilda raqamli bosma texnologiyalarini o‘zlashtirish, 10 yilda sun‘iy intellekt asosida ishlaydigan sifat nazorati tizimlarini yaratish kabi aniq maqsadlar qo‘yilishi mumkin.

Innovatsion texnologiyalar importiga soliq imtiyozlarini kengaytirish texnologik yangilanishni tezlashtiradi. Hozirda mavjud imtiyozlar cheklangan bo‘lib, faqat ayrim texnologiyalarnigina qamrab oladi. Yangi tizimda zamonaviy ishlab chiqarish uskunalari, raqamli texnologiyalar, energiya tejovchi qurilmalar va ekologik toza texnologiyalar importi to‘liq soliq va bojxona to‘lovlaridan ozod qilinishi kerak. Bu imtiyozlar kamida 10 yil muddatga berilishi va texnologiya samaradorligiga qarab uzaytirilishi mumkin.

Klasterlar rivojlanishining asosiy to‘sig‘i - malakali kadrlar yetishmasligi. Hozirda mavjud 340 ta klasterning atigi 45 foizida professional menejerlar ishlaydi. Bu muammoni hal qilish uchun ta‘lim tizimida tub o‘zgarishlar zarur.

Klaster menejmenti bo‘yicha ixtisoslashgan magistratura dasturlarini ochish ustuvor vazifa hisoblanadi. Kamida 5 ta yetakchi universitetda - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O‘zbekiston milliy universiteti, Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, Farg‘ona davlat universiteti va Urganch davlat universitetida bunday dasturlar ochilishi kerak. Har bir dastur yiliga 50-100 nafar mutaxassis tayyorlashi va o‘quv rejasi xalqaro standartlarga mos kelishi lozim.

Xalqaro ekspertlarni jalb qilgan holda muntazam treninglar tashkil etish muhim. Germaniya, Italiya, Yaponiya va Janubiy Koreyadan klaster boshqaruvi bo‘yicha tajribali mutaxassislar taklif qilinib, mavjud klaster rahbarlari va menejerlar uchun qisqa muddatli intensiv kurslar uyushtirilishi kerak. Har yili kamida 1000 nafar mutaxassis bunday treninglardan o‘tishi va sertifikat olishi lozim.

Yosh mutaxassislar uchun xorijda stajirovka dasturlarini yo‘lga qo‘yish uzoq muddatli samaraga ega. Har yili 200-300 nafar istiqbolli yosh mutaxassis Yevropa, Osiyo va Amerika klasterlarida 3-6 oylik stajirovkadan o‘tishi kerak. Bu dasturlar davlat tomonidan to‘liq moliyalashtirilishi va stajirovkadan qaytgan mutaxassislar majburiy ravishda kamida 3 yil O‘zbekiston klasterlarida ishlashi shart qilinishi lozim.

Klasterlar rivojlanishi uchun arzon va uzoq muddatli moliyaviy resurslar mavjudligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Hozirgi kunda klasterlar asosan tijorat banklarining qimmat kreditlariga tayanmoqda, bu esa ularning rivojlanishini sekinlashtirmoqda.

Klasterlar uchun maxsus kredit liniyalarini ochish zarur. Bu liniyalar orqali yillik 5-7 foiz stavkada, 10-15 yil muddatga kreditlar berilishi kerak. Boshlang‘ich bosqichda kamida 2 milliard dollar hajmida fond tashkil etilishi va bu mablag‘lar faqat texnologik yangilanish, infratuzilma rivojlantirish va eksport salohiyatini oshirish maqsadlarida foydalanilishi lozim.

Venchur fondlarini tashkil etish innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash uchun muhim. Har bir yirik klasterda o‘z venchur fondi bo‘lishi va bu fondlar startaplar, yangi texnologiyalar va innovatsion mahsulotlarni moliyalashtirishi kerak. Davlat va xususiy sektor hamkorligida kamida 10 ta venchur fond tashkil etilishi, har birining boshlang‘ich kapitali 50-100 million dollar bo‘lishi maqsadga muvofiq.

Eksport kreditlash mexanizmlarini takomillashtirish klasterlar mahsulotlarining jahon bozorlaridagi raqobatbardoshligini oshiradi. Eksport-import banki orqali eksportchilar uchun arzon va qulay shartlarda kreditlar, kafolatlar va sug‘urta xizmatlari taqdim etilishi kerak. Eksport kreditlari yillik 3-4 foiz stavkada, mahsulot yetkazib berilganidan keyin to‘lanadigan shartlarda berilishi lozim.

Klasterlar faoliyati uchun qulay institutsional muhit yaratish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi bo‘lishi kerak. Hozirgi murakkab va tarqoq qonunchilik bazasi klasterlar rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Klasterlar faoliyatini tartibga soluvchi yagona qonunchilik bazasini yaratish zarur. “Klasterlar to‘g‘risida”gi maxsus qonun qabul qilinishi va bu qonunda klasterlarning huquqiy maqomi, faoliyat tamoyillari, davlat qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari va imtiyozlar tizimi aniq belgilanishi kerak. Qonun xalqaro tajribaga asoslanishi va OECD standartlariga mos kelishi lozim.

Byurokratik to‘siqlarni kamaytirish klasterlar faoliyatini soddalashtiradi. “Yagona darcha” tamoyili asosida klasterlar uchun maxsus xizmat ko‘rsatish markazlari tashkil etilishi, barcha ruxsatnomalar va litsenziyalar bitta joyda, qisqa muddatda rasmiylashtirilishi kerak. Tekshiruvlar soni yiliga bir martadan oshmasligi va oldindan rejalashtirilgan bo‘lishi lozim.

Klasterlarning global bozorlarga integratsiyasi ularning raqobatbardoshligini oshirishning asosiy yo‘li hisoblanadi. O‘zbekiston klasterlari hali global qiymat zanjirlarida yetarli o‘rin egallamagan.

Global qiymat zanjirlariga integratsiyani kuchaytirish uchun xalqaro korporatsiyalar bilan strategik hamkorlik o‘rnatilishi kerak. Har bir klaster o‘z sohasidagi 3-5 ta yetakchi xalqaro kompaniya bilan uzoq muddatli shartnomalar tuzishi, ularning texnologik standartlariga moslashishi va yetkazib beruvchilar tarmog‘iga kirishga harakat qilishi lozim.

Xalqaro sertifikatlash jarayonlarini tezlashtirish eksport imkoniyatlarini kengaytiradi. ISO 9001, ISO 14001, HACCP, Global GAP va boshqa xalqaro sertifikatlarni olish jarayoni soddalashtirilishi va davlat tomonidan 50-70 foiz subsidiyalanishi kerak. Har bir klasterda sertifikatlash bo'yicha maxsus bo'lim tashkil etilishi va doimiy konsalting xizmati ko'rsatilishi zarur.

Strategik xorijiy hamkorlar bilan qo'shma klasterlar tashkil etish texnologiya transferi va bozorga kirishni osonlashtiradi. Har bir tarmoqda kamida 2-3 ta qo'shma klaster yaratilishi, ularda O'zbekiston tomonining ulushi boshlang'ichda 51 foizdan kam bo'lmasligi, ammo xorijiy hamkor texnologiya, menejment va marketing bo'yicha to'liq mas'uliyat olishi kerak.

Tadqiqot natijalari davlat organlari, klaster rahbarlari, investorlar va ilmiy jamoatchilik uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lib, mahalliy xom ashyodan foydalanish samaradorligini oshirish strategiyasini ishlab chiqishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Porter M.E. (2018). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. New York: Free Press.
2. Enright M.J. (2020). *Regional Clusters and Economic Development: A Research Agenda*. *Business Networks*, 45(3), 112-128.
3. Schmitz H., Nadvi K. (2019). *Clustering and Industrialization in Developing Countries*. *World Development*, 27(9), 1503-1514.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Paxta-to'qimachilik klasterlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5285-son farmoni (2019).
5. Xakimov R.M. (2023). O'zbekistonda klasterlar shakllanishining institutsional asoslari. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, 2(1), 45-62.
6. Karimov A.A., Azizov B.S. (2022). Paxta-to'qimachilik klasterlarining iqtisodiy samaradorligi. *Agrobiznes va qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti*, 4(2), 78-92.
7. O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari (2019-2024).
8. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi hisobotlari (2019-2024).
9. Jahon banki. (2023). *Cluster Development in Emerging Economies: Lessons from International Experience*. Washington, DC: World Bank Publications.
10. UNIDO. (2022). *Industrial Clusters and Economic Development in Central Asia*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization.